

LINGUISTICA

SERIES C

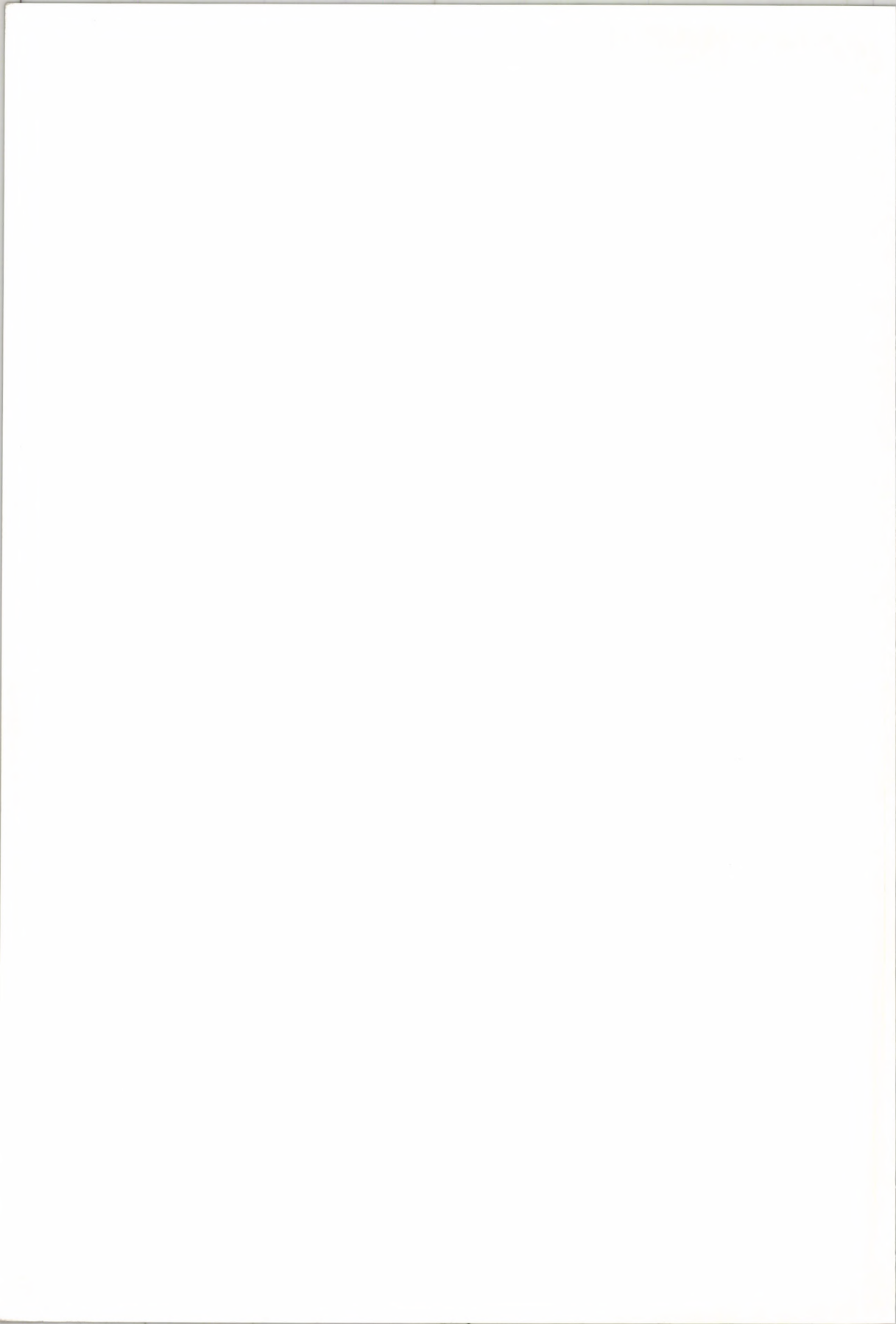
RELATIONES, 1.

KIEFER FERENC

MODALITÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1990



LINGÜÍSTICA
SERIES C
RELACIONES, 1.

MODALITÁS

LINGUISTICA

SERIES C

RELATIONES, 1.

KIEFER FERENC

MODALITÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1990

ISBN 963 8461 46 2
ISSN 0866-4196

©1990. Az MTA Nyelvtudományi Intézete

Computer typeset by $\text{M}\overline{\text{A}}\text{T}\overline{\text{E}}\text{X}$.

Felelős kiadó: Herman József

Hozott anyagról sokszorosítva

9019658 Akaprint Nyomdaipari Kft, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

1. Bevezetés

A modalitás a legbonyolultabb nyelvészeti fogalmak közé tartozik. Először is nem nyilvánvaló, hogy melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek a modalitás fogalmával jellemezhetők. S az sem magától értetődő, hogy a modalitás elsősorban mondattani vagy pedig lexikai kategória-e. Az sem világos, hogy a modalitás különböző fajtái mennyire különböztethetők meg a nyelvi szerkezetekben. Továbbá, tekintettel arra, hogy a modalitást a logika is vizsgálja, az a kérdés is felmerülhet, hogy a modalitás logikai vagy nyelvi fogalom-e. S mivel nem biztos, hogy a modalitás mindig tetten érhető a nyelvi szerkezetekben, tisztázandó, hogy egyértelműen szemantikai vagy pedig pragmatikai kategóriáról van-e szó. Ha például a modalitást a beszélőnek mondanivalójához való viszonyaként értelmeznénk, akkor kézenfekvőnek tűnhet a modalitásnak pragmatikai kategóriaként való értelmezése is.

A modalitásról általában van valamiféle elképzelésünk. Intuitíve, úgy érezzük, értjük, miről van szó. A modalitás kutatásának első és legfontosabb feladata, hogy ezt az intuitív modalitás-fogalmat pontosítsa. A fogalmi tisztázás azonban nagy mértékben attól függ, hogy a modalitás fogalmát milyen nyelvi jelenségekre kívánjuk vonatkoztatni, és hogy logikai vagy nyelvészeti, szemantikai vagy pragmatikai fogalom megalkotására törekszünk-e. Ezek a kérdések is azt mutatják, hogy többféle modalitás-fogalom képzelhető el, és ha egyértelmű, hogy milyen célkitűzésekkel alkottunk meg egy fogalmat, akkor csak immanens bírálótnak van helye, vagyis csak az a kérdés vizsgálható, hogy a javasolt fogalom eleget tesz-e a kitűzött feladatoknak, vagy hogy helyes feltevésekből indul-e ki.

Vizsgáljunk meg most közelebbről néhány elképzelhető és a nyelvészeti vagy logikai irodalomban valóban elő is forduló modalitás-fogalmat.

2. A nyelvészeti hagyomány

2.1. A modalitás mint szintaktikailag meghatározott szóosztály jelentése

A modalitás elvileg azonosítható egy szintaktikailag meghatározott szóosztály jelentésével. Ebben az esetben természetesen számolnunk kell avval, hogy az így értelmezett modalitás-fogalom nem általános nyelvészeti fogalom, hiszen nyelvenként más és más jelentésekről ad számot. De nem lehetnek általánosan érvényesek a felhasznált szintaktikai kritériumok sem. Vegyük például az angol modális segédigéket! Ezek az igék a többi igétől viszonylag jól elkülöníthetők a következő kritériumok segítségével. (a) Egyszerű mondatban nem állhat két modális segédige; (b) a modális segédigéknek nincs melléknévi és/vagy főnévi igenévi alakjuk, (c) a modális segédigéket nem egyeztetjük szám szerint, és (d) a modális segédigék az igei szintagmában az első helyet foglalják el. A tipikus modális segédigékre valóban érvényesek ezek a tulajdonságok (*shall, will, can, may, must* stb.), a „majdnem” modális *need* és *dare* azonban nem sorolható a modális segédigék közé. Valószínűleg minden szintaktikai kritériumokra alapozott meghatározásnál találunk ilyen határeseteket.

Mármost az angol modális segédigék elkülönítésére felhasznált kritériumok más nyelvben általában már nem érvényesek. A németben például egy egyszerű mondatban állhat két modális segédige, a modális segédigének van főnévi igenévi alakja, a modális segédige szám szerint egyeztethető az alannyal, és a modális segédige az igei szintagma utolsó eleme is lehet. A német modális segédigékre inkább az jellemző, hogy nem passzivizálhatók és *daß*-kötőszós mellékmonddal nem állhatnak. De ezek a tulajdonságok sem abszolút érvényűek, a *wollen* például passzivizálható és *daß*-kötőszós mellékmonddal is állhat.

A nyelvspecifikus modalitás-fogalom egyik legkellemetlenebb következménye, hogy egyes esetekben azt kell mondanunk, hogy ugyanazt a jelentést az egyik nyelvben modálisan, a másikban pedig nem modálisan fejezzük ki. Például

- (1)(a) The house is to be sold.
- (b) Das Haus muß verkauft werden.
- (2)(a) He wants to come.
- (b) Er will kommen.
- (3)(a) He would like to come.
- (b) Er möchte kommen.
- (4)(a) He is supposed to come.
- (b) Er muß kommen.

- (5)(a) He claims to be an actor.
 (b) Er will Schauspieler sein.
 (6)(a) The film is said to be good.
 (b) Der Film soll gut sein.

Az angol mondatokban nincs modális segédige, német megfelelőiknél azonban mindenütt szerepel ilyen segédige, amiből az következik, hogy a német mondatok modalitást fejeznek ki, míg az angol mondatok nem modálisak. Ezzel szemben intuíciónk is azt sugallja, hogy az angol mondatok pontosan ugyanazt a modalitást fejezik ki, mint német megfelelőik, csak másképpen. Ezt azonban egy szóosztályra épülő modalitás-fogalom nem tudja megmagyarázni.

A magyarban a modalitást a módosító szók jelentésével lehetne azonosítani, hiszen a magyar nyelvtani hagyomány nem ismeri a modális segédige kategóriáját. Az előbb említett problémák azonban ebben az esetben is felmerülnek. Egyrészt nem egyértelműek a módosító szókat meghatározó szintaktikai kritériumok. Így például igaz ugyan, hogy módosító szóra nem kérdezhetünk rá, de abból, hogy valamire nem kérdezhetünk rá, még nem következik, hogy módosító szó. Nem kérdezhetünk rá például a módosító határozószókra (*valószínűleg, feltehetőleg* stb.) és a módosító mondatrészekre (*úgy hiszem, ... gondolom, ...*) vagy névelőre, kötőszóra, indulatszóra sem. A kötőszók, az indulatszók és a módosító szók szófaji elkülönítése amúgyis problematikus.

A jelentésre való hivatkozás nélküli meghatározás esetén azonban egyéb problémák is felmerülnek. Vegyük például a következő mondatokat!

- (7)(a) Csak Pisti volt otthon.
 (b) Pisti csak beszélt és beszélt.
 (8)(a) Pisti is itthon volt.
 (b) Pisti fel is ébredt.

A *csak* és az *is* csak a (7)(b) és (8)(b) mondatokban tekinthető módosító szónak, a (7)(a) és (8)(a) mondatokban más funkciót töltenek be /és más a jelentésük/. Hasonló különbségeket állapíthatunk meg a *már*-ra és a *még*-re vonatkozóan is. Vö.

- (9)(a) Már otthon volt.
 (b) Ő már csak ilyen.
 (10)(a) Még nem volt otthon.
 (b) Még van kedved tréfálni?

Itt is az a helyzet, hogy a *már* és a *még* csak (9)(b)-ben és (10)(b)-ben tekinthető módosító szónak (9)(a)-ban és (10)(a)-ban már nem. Következésképp azt kell mondanunk, hogy a modalitás fogalmát nem azonosíthatjuk egy szóosztály jelentésével. Adekvát meghatározás csak szemantikai alapon képzelhető el.

2.2. A modalitás mint a beszélő értelmi, érzelmi vagy akarati attitűdje

A modalitást a beszélőnek mondanivalójához való attitűdjével is kapcsolatba hozhatjuk. A nyelvészeti hagyomány egy az előzőtől különböző vonulata szerint a beszélő megnyilatkozásai általában két részből állnak: abból, amit a beszélő mond, az ún. *dictum*-ból, és abból, ahogyan mondanivalóját minősíti, az ún. *modus*-ból. A *modus*ban csapódik le a beszélőnek a *dictum*ban ábrázolt valósághoz való értelmi, érzelmi vagy akarati viszonyulása. Ezt a logika nyelvére lefordítva azt is mondhatjuk, hogy a *dictum* a kijelentéstartalom, a *modus* pedig a modalitás. Bizonyos esetekben a *modus* és a *dictum* a megnyilatkozás nyelvi formájában élesen elválik egymástól. Ez az eset áll fenn az alábbi mondatokban:

- (11)(a) Azt hiszem, hogy esik az eső.
 (b) Attól tartok, hogy esik az eső.

Ezekben a mondatokban az *esik az eső* a *dictum*, a tényállás, melyre a főmondatban kifejezett *modus* (*azt hiszem, attól tartok*) vonatkozik. Természetesen mások attitűdjeiről is számot adhatunk, a *modus* és a *dictum* viszonya a (12)(a)-(b) mondatokban a (11)(a)-(b) mondatokéhoz viszonyítva lényegében változatlan.

- (12)(a) Pisti azt hiszi, hogy esik az eső.
 (b) Pisti attól tart, hogy esik az eső.

A *modus* és a *dictum* viszonya azonban legtöbbször nem ennyire egyértelmű, a kettő nem válik szét szerkezetileg ennyire világosan. Például

- (13)(a) Bár esne az eső!
 (b) Esik az eső!

Mindkét mondatban a *dictum* változatlan, de a *modus* az előzőktől lényegesen bonyolultabb módon fejeződik ki. A (13)(a) mondatban a *modus*-t a *bár* határozószó és az ige feltételes módja, a (13)(b) mondatban pedig csak a hanglejtés jelzi. A *dictumba* beágyazva jelenik meg a *modus* a következő esetekben.

- (14)(a) Pisti talán otthon van.
 (b) Pisti el akar menni moziba.

Itt a modalitást a *talán* módosító szó, illetőleg az *akar* ige fejezi ki.

Amikor a modalitást a beszélői attitűd nyelvi kifejező eszközeivel hozzuk kapcsolatba, akkor ez még nem jelenti azt, hogy a modalitást pragmatikai fogalomnak tekintjük. A beszélői attitűd nem függ a beszédhelyzettől, a beszélő kommunikációs szándékától, a megnyilatkozás külső tényezőitől. A beszélői attitűd a jelen összefüggésben éppúgy absztrakt kategória, mint ahogy mondatsemantikai szinten absztrakt kategóriaként értelmezzük a személyes névmásokat is.

Ha a modalitás értelmi, érzelmi vagy akarati viszonyulást fejez ki, akkor a következő mondatokban a főmondatok mind a *modus*-t jelzik.

- (15)(a) Állítom, hogy esik az eső.
- (b) Tagadom, hogy esik az eső.
- (c) Kívánom, hogy essen az eső.
- (d) Örülök, hogy esik az eső.

De nem túl tág-e ez a meghatározás? Mit is jelent tulajdonképpen az értelmi, érzelmi vagy akarati viszonyulás? A viszonyulás minősítés: egy már fennálló vagy a jövőben bekövetkező tényállást minősítünk. A minősítés fogalma kizárja a minősítendő tényállás és a minősítés tartalma közötti oksági kapcsolatot. Vagyis nem számíthat minősítésnek az, amikor a szóban forgó tényállás előidézi, azaz okozója a beszélő viszonyulásának. Például

- (16)(a) Nagyon megharagudtam azért, hogy Pisti elment.
- (b) Gézát az bosszantotta fel, hogy Pisti elment.

A (16)(a) mondatban a *Pisti elment* tényállás az oka haragomnak, (16)(b)-ben pedig ugyanez a tényállás Gézát bosszantotta fel. Ezért tehát sem a (16)(a), sem pedig a (16)(b) főmondata nem fejezhet ki modalitást. De vannak kevésbé világos esetek is. Gondoljunk például a (15)(d) mondatra! Ez a mondat így is értelmezhető: Az 'Esik az eső' tényállás oka öröömnek. A minősítés és az oksági viszony tehát nem mindig válik szét világosan.

Egy további tisztázandó kérdés a viszonyulás, minősítés tartalmára vonatkozik. Mit jelent tulajdonképpen az értelmi, érzelmi vagy akarati viszonyulás? Ha pontos meghatározás nélkül használjuk e fogalmat, akkor mindenféle bajokba keveredhetünk. Így például modalitásnak minősülhet a tagadás is.

- (17)(a) Nem megyek kirándulni.
- (b) Nem esik az eső.

Az első mondat még értelmezhető úgy, hogy a beszélő a *Megyek kirándulni* tényálláshoz tagadólag viszonyul, a második mondatnak jelöletlen olvasata ezzel szemben a *Nem esik az eső* tényállás leírása. Más szóval, az úgynevezett deskriptív vagy belső tagadás nem lenne a *modus* része, ezzel szemben a polémikus vagy külső tagadás a modalitáshoz tartozna.

Vagy hová tartoznak a mondást jelentő igék? Vajon a 'mondás' is viszonyulás? A kérdés eldöntéséhez vegyünk közelebbről szemügyre a következő mondatokat!

- (18)(a) Állítom, hogy Pisti otthon van.
- (b) Megparancsolom, hogy Pisti otthon legyen.
- (c) Kérdezem, hogy Pisti otthon van-e.

Az *állít* azt jelenti, hogy a 'beszélő igaznak tartja a szóban forgó tényállást,' a *megparancsol* azt, hogy 'a beszélőnek az a kívánsága, hogy a szóban forgó tényállás létrejöjjön' és a *kérdez* azt, hogy 'a beszélő szeretné tudni, hogy a szóban forgó tényállás fennáll-e'. Következésképpen az *állít*, *megparancsol*, *kérdez* a *modus*-hoz tartozónak tekintendő. Más kérdés, hogy ezek az igék jelen idő 1. személyben illokúciós (beszédtett-) jelentést is hordozhatnak. Nem minden mondatst jelentő ige értelmezhető azonban a modalitás kifejezőeszközeként. A (19)(a)-(b) mondatokban sem a *mond*, sem pedig a *közöl* nem hordoz modális értéket, hiszen nem lehet egyik esetben sem arra következtetni, hogy a beszélő (pontosabban a főmondat alanya által jelölt személy) hogyan viszonylik az adott tényálláshoz.

(19)(a) Géza azt mondja, hogy Pisti otthon van.

(b) Géza közölte vele, hogy Pisti szakított Évával.

A mondatst jelentő igék közül tehát csak azok fejezhetnek ki modalitást, amelyek értelmi, érzelmi vagy akarati minősítést is magukban rejtnek.

Egy további kérdés a minősített tényállás jellegével függ össze. Úgy tűnik, hogy az értelmi, érzelmi vagy akarati minősítés vonatkozhat egy már fennálló tényállásra (egy tényre), és lehet olyan jellegű is, hogy benne a szóban forgó tényállás fennállásával kapcsolatos bizonytalanság, vagy a tényállás létrehozásának óhaja jut kifejezésre. A két esetet a (20) illetve a (21) alatti példák mutatják be.

(20)(a) Géza tudja, hogy Pisti beteg.

(b) Géza letagadja, hogy Pisti beteg.

(c) Géza sajnálja, hogy Pisti beteg.

(21)(a) Géza úgy véli, hogy Pisti beteg.

(b) Géza azt szeretné tudni, hogy Pisti beteg-e.

(c) Géza azt akarja, hogy Pisti beteg legyen.

A (20)(a)-(c) mondatok esetében a *Pisti beteg* tényállást adottnak tekintjük, a *tud*, *letagad*, *sajnál* faktív predikátumok, amelyek a beágyazott mondatban kifejezett tényállás igazságát preszupponálják. Ezzel szemben a (21)(a)-(c) mondatokban a *Pisti beteg* tényállás fennállása csak lehetséges, illetőleg a jövőben esetleg bekövetkező állapotot jelöl. A különbséget úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az első esetben a viszonyulás a világ egy aktuális állapotára vonatkozik (amelyben *tény* a szóban forgó tényállás), a második esetben pedig a világ egy lehetséges állapotára (amelyben előfordulhat, hogy a szóban forgó tényállás tény vagy ténnyé válik). A két eset között tehát lényegbevágó a különbség. A modalitás fogalmát érdemes a második esetre korlátozni. A modalitás tehát így fogalmazható meg:

- (22) A modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki (azaz egy az aktuális világtól különböző lehetséges világot).

A modalitás kifejezőeszközei közé tartoznak ezek szerint mindazok a nyelvi elemek, amelyek egy kijelentést tartalmat (tényállást) oly módon minősítenek, hogy az eredmény egy lehetséges világállapotot tükröz. Ezt a kissé filozófikusnak tűnő jellemzést nyelvészetibbé tehetjük a modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek bemutatásával.

2.3. A modalitás nyelvi kifejezőeszközei

A modalitás (22) alatti meghatározásából következik, hogy nem minden értelmi, érzelmi vagy akarati viszonyulást jelentő nyelvi elem jöhet szóba a modalitás kifejezőeszközeként. A módosító szók, módosító határozók és módosító mondatrészek közül csak azok tartozhatnak ide, amelyek a fenti értelemben nem faktívák. Vö.

- (23)(a) Pisti talán beteg.
 (b) Pisti esetleg beteg.
 (24)(a) Pisti biztosan beteg.
 (b) Pisti valószínűleg beteg.
 (25)(a) Pisti, azt hiszem, beteg.
 (b) Pisti, úgy tudom, beteg.

Ugyanez vonatkozik a főmondati állítmányként szereplő predikátumokra is. Vö.

- (26)(a) Lehetséges, hogy Pisti beteg.
 (b) Valószínű, hogy Pisti beteg.
 (27)(a) Géza azt állítja, hogy Pisti beteg.
 (b) Géza azt kérdezte, hogy Pisti beteg-e.
 (c) Géza azt akarja, hogy Pisti beteg legyen.

És természetesen modalitást fejeznek ki a következő mondatok is:

- (28)(a) Pisti beteg lehet.
 (b) Pisti hazamehetett.

A (23)-(25) és a (26)-(27) mondatok azonban nem azonos módon fejezik ki a modalitást. A (23)-(25) mondatok nem kijelentések, a (26)-(27) mondatok ezzel szemben azok. Más szóval, a (23)-(25) mondatok egészükben nem valóságábrázolók, a (26)-(27) mondatok viszont a valóságról állítanak valamit, s ennek az állításnak része a modalitás is. A valóságábrázoló mondatokban mindazok az átalakítások elvégezhetők, amelyek a logikában egy kijelentéssel elvégezhetők: tagadhatók, koordinálhatók, kérdő mondatná átalakíthatók, következtetés premisszájaként szerepelhetnek és így tovább. A

nem valóságábrázoló mondatokra ez nem áll. Amikor a modalitást állítjuk, objektív modalitásról, amikor nem állításként ábrázoljuk, szubjektív modalitásról beszélhetünk. Érdekes sajátossága a magyarnak, hogy a kétféle modalitás a fókusszal és a szórenddel is összefügg. Szubjektív modalitást fejeznek ki a (28)(a)-(b) mondatok, a (29)(a)-(b) mondatokban viszont már objektív modalitással van dolgunk (amennyiben a ható ige a főhangsúlyos).

(29)(a) Pisti lehet beteg.

(b) Pisti mehetett haza.

A (29)(a) mondat jelentése így írható körül: nem kizárt, hogy Pisti beteg (de az is lehet, hogy más baja van). Hasonlóképpen a (29)(b) mondat a következőt jelenti: Nem kizárt, hogy Pisti hazament (de az is lehet, hogy máshova ment). Ilyen parafrázis nem jöhet szóba a (28)(a)-(b) mondatok esetében. A (28)(a) mondat jelentése talán leginkább így írható körül: Csak arra tudok gondolni, hogy Pisti beteg. Hasonlóképpen a (28)(b) mondaté így hangozhat: Csak arra tudok gondolni, hogy Pisti hazament. Az objektivitás (29)(a)-(b) esetében az objektíve adott lehetőségek mérlegeléséből adódik, (28)(a)-(b) pedig azért szubjektív, mert itt a beszélő saját meglátásai, következtetései játszanak döntő szerepet.

Mindkét esetben azonban, tehát akár szubjektív, akár objektív modalitásról van szó, a modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki, egy az aktuális világtól különböző lehetséges világra utal.

2.4. A mondat modális alapértékei

A modalitáshoz szokták sorolni a mondatfajtákat meghatározó beszélői attitűdöket is. A kijelentő mondatnak jelöletlen a modális értéke, azt is mondhatnánk, hogy modális értéke 0. A kijelentő mondat beszélői attitűdjét egyszerűen az „Úgy tudom, hogy...” sémával jellemezhetnénk. A kérdő mondatoknál az alapvető attitűd így fogalmazható meg: „Szeretném tudni, hogy...” (ami természetesen csak az információt kérő kérdésekre jellemző). Tartalmilag ez az attitűd tovább pontosítható aszerint, hogy eldöntendő vagy kiegészítendő kérdésekről van-e szó. Eldöntendő kérdéseknél a beszélő azt szeretné tudni, hogy a két lehetséges tényállás közül melyik áll fenn, kiegészítendő kérdéseknél meg arról van szó, hogy a beszélő azt szeretné tudni, hogy a kérdésében szereplő változó az adott beszédhelyzetben hogyan töltené be. A felszólító mondatoknál a beszélő a hallgatótól egy tényállás létrehozását várja el. Az alapattitűd a „Kíváncsi, hogy...” sémával fejezhető ki. A magyar nyelvtanirási hagyomány az említetteken kívül megkülönböztet még óhajtó és felkiáltó mondatot is. A mondatfajta meghatározása szintaktikai (és nem szemantikai) kritériumokon kell, hogy alapuljon. A szintaktikai

kritériumok közé tartozik az ige módjele, a szórend, a hanglejtés, különleges szócskák használata (pl. kérdőszó), a módosító szókkal való kombinálhatóság. Minden mondatfajtnak van modális alapértéke, amit meg kell különböztetnünk az egyes mondatok funkciójától. Tehát az eldöntendő kérdésekre mint mondatfajtákra jellemző a kérdő hanglejtés, a legtöbb módosító szóval való összeegyeztethetlenség, az *-e* szócska fakultatív használata. Ennek a mondatfajtnak a modális alapértéke „A beszélő szeretné tudni, hogy a két egymásnak ellentmondó tényállás közül melyik áll fenn.” Az idetartozó mondatok funkciója pedig jelöletlen esetekben kérdés, jelölt esetekben lehet más is, pl. kérés vagy felszólítás. (*Nem vinnél magaddal?*, *Nem hallgatsz?*) Ezek az esetek azért jelöltek, mert a funkció nem felel meg a modális alapértéknek. A mondatfajta meghatározása szintaktikai, a modális alapérték vizsgálata szemantikai, a funkció leírása pedig pragmatikai kérdés (és a beszédteória-elmélet hatáskörébe tartozik).

Mármost kérdés az, hogy a modális alapértékek mennyire egyeztetethetők össze a modalitás meghatározásával. Más szóval, a kijelentő, kérdő és felszólító mondatok modális alapértéke mennyiben fejezi ki a világ egy lehetséges állapotát? (Vö. a (22) meghatározást!) A kijelentő mondatípussal nincs gondunk, hiszen azt mondtuk róla, hogy modális alapértéke 0, jelöletlen. Tehát azt is mondhatnánk, hogy a kijelentő mondatfajtnak nincs specifikus modális alapértéke, s így a (22) meghatározással való összeegyeztethetőség problémája fel sem merül. A kérdő mondatfajtnál már bonyolultabb a helyzet. Az eldöntendő kérdéskor a beszélő szempontjából mindkét lehetőség a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki. Ha azt kérdezzük, hogy *Pisti elutazik?*, akkor a *Pisti elutazik* és a *Pisti nem utazik el* a világ egy-egy (természetesen egymásnak ellentmondó) lehetséges állapotát tükrözi. A *Ki járt itt?* kiegészítendő kérdés esetén is hasonló a helyzet: a *Pisti járt itt*, a *szomszéd járt itt*, a *postás járt itt* mind a világ egy lehetséges állapotát jelzik. A kérdő mondatok modális alapértékét tehát így is megfogalmazhatjuk: „A beszélő szeretné tudni, hogy a világ lehetséges állapotai közül melyik áll fenn.” A kérdő mondat elhangzásakor a beszélő még nem tudja, hogy a lehetséges tényállások közül valamelyik érvényes. Ezért a válasz elhangzása után is a világ egy új állapota jön létre, melyre jellemző, hogy a beszélő már tudja, hogy a lehetséges tényállások (válaszok) közül melyik áll fenn. Ebből a szempontból tehát a kérdő mondatok is a (22) meghatározás értelmében vett modalitást fejeznek ki. A felszólító mondatoknál a felszólítás révén válik tényé az, ami a felszólítás elhangzásakor még nem az. Az *Írja meg Pisti a levelet!* mondatnál a *Pisti megírja a levelet* egy lehetséges tényállás. Az a világ, amelyben ez a tényállás fennáll, egy az aktuális világtól különböző, de lehetséges világ. A felszólító mondatok így módon a világ egy lehetséges állapotának létrehozására irányulnak. A kérdő és felszólító mondatok tehát a (22) értelmében vett modalitást fejeznek ki.

A (22) meghatározás következképpen a faktív esetek kivételével fedi mindazt, amit hagyományosan a modalitáshoz tartozónak tartott a nyelvtudomány. Ami az aktuális világban ténylegesen fennáll, az természetesen fel fogható a lehetséges világállapotok speciális eseteként. De ebben az esetben nem beszélhetünk semmiféle sajátos modális jelentésről.

3. A logikai hagyomány

A logikában a modalitást többnyire a szükségszerű és a lehetséges fogalmával szokták kapcsolatba hozni. Logikailag azok a kijelentések szükségszerűen igazak, amelyeknek igaz volta következik a kijelentés tartalmából. Azok közé a kijelentések közé, amelyeknél már a kijelentés formája biztosítja annak igaz voltát, tartoznak az ún. tautológiák. Például

(30)(a) Vagy esik az eső, vagy nem.

(b) Nem igaz, hogy ma péntek van és nincs péntek.

(30)(a) logikai formája ' $p \vee \sim p$ ', ami mindig igaz, bármi legyen is a p kijelentés; (30)(b)-é pedig ' $\sim(p \wedge \sim p)$ ', ami szintén bármilyen p kijelentés esetén igaz.

Vannak azonban olyan szükségszerűen igaz kijelentések is, ahol a kijelentés igazságát nem a kijelentés logikai formája biztosítja, hanem a kijelentés elemei közötti szemantikai viszony. Például

(31)(a) Minden agglegény nőtlen.

(b) Nincsen kerek négyszög.

Az agglegény szemantikai jegyei között már szerepel a 'nőtlen' jegy. A (31)(a) kijelentés igazságát tehát az alanyi *agglegény* és az állítmányi *nőtlen*/között fennálló szemantikai viszony (inklúzió) biztosítja. A négyszög per definitionem négy szöget tartalmaz, a szöget tartalmazó mértani alakzat pedig nem lehet kerek. A (31)(b) esetében a kijelentés igazságát az exklúzió szemantikai viszonya biztosítja. Néha a (31)(a)-(b) típusú, szükségszerűen igaz kijelentéseket analitikus kijelentéseknek szokták nevezni. Az analitikus kijelentés fogalma speciális esetként magában foglalja a tautológiákat is.

Egy olyan kijelentést, amely sem nem szükségszerűen igaz, sem nem szükségszerűen hamis, kontingens kijelentésnek nevezünk. Egy kontingens kijelentés lehet igaz is, hamis is, ami ugyanazt jelenti, mintha azt mondanánk, hogy egy kontingens kijelentés lehetségesen igaz kijelentés.

A szükségszerű és a lehetséges tehát egymástól elválaszthatatlan fogalmak: az egyik a másik segítségével definiálható. Ha a szükségszerűt \square -val, a lehetségest \diamond -vel jelöljük, akkor a következő összefüggések érvényesek:

(32)(a) $\square p \equiv \sim \diamond p \sim p$

(b) $\diamond p \equiv \sim \square \sim p$

Azaz a 'szükségszerű, hogy p ' azt jelenti, hogy 'nem lehetséges, hogy nem p ' és a 'lehetséges, hogy p ' azt, hogy 'nem szükségszerű, hogy nem p .' Továbbá áll az is, hogy ha egy kijelentés szükségszerűen igaz, akkor abból már következik a kijelentés igazsága, vagyis

$$(33) \Box p \supset p$$

ahol ' \supset ' az implikáció jele.

A szükségszerűen igaz és a kontingens kijelentések vizsgálata az aletikus logika feladata. A nyelvi modalitás vizsgálatában az aletikus logika fogalmaira csak kis mértékben támaszkodhatunk.

Az aletikus logikán kívül azonban olyan logikai rendszerek is léteznek, amelyek a nyelvi modalitás vizsgálatában igen fontos szerepet játszhatnak. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az episztemikus és a deontikus logika. Az episztemikus logika nem a logikai igazság kérdéseivel foglalkozik, hanem azt a problémát vizsgálja, hogy mi következik abból, amit a világról tudunk. A deontikus logika pedig a kötelezettségek logikáját tárgyalja. A (32)(a)-(b) összefüggések az episztemikus logikában is fennállnak, értelmezésük azonban különböző. A 'szükségszerűen igaz' most nem azt jelenti (mint az aletikus logikában), hogy a kijelentés már formájából következőleg igaz, hanem tudásunk alapján az. Vagyis mindannak alapján, amit a világról tudunk, nem lehetséges, hogy p ne álljon fenn. A 'lehetséges, hogy p ' értelmezése sem az, hogy 'nem logikailag szükségszerű, hogy p és nem logikailag szükségszerű, hogy nem p ', hanem az, hogy 'tudásunk alapján nem kizárt, hogy p '. A (33) implikáció episztemikus megfelelője pedig ez: Ha tudjuk, hogy p fennáll, akkor p fennáll. A (34)(a)-(b) mondatok az episztemikus modalításra példák.

(34)(a) Lehet, hogy Zalában esik az eső.

(b) Ilyenkor Pistinek már otthon kell lennie.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy ezekben a mondatokban episztemikus lehetőségéről illetve episztemikus szükségszerűségről van szó. (34)(a)-ban a beszélő meteorológiai ismereteire támaszkodik, azok alapján nem tartja kizártnak, hogy Zalában esik az eső. (34)(b)-ben pedig a beszélő ismeri Pisti szokásait és ezért biztos abban, hogy Pisti már otthon van.

Az episztemikus modalitás igen fontos szerepet játszik a természetes nyelvekben, talán a legfontosabb modalitásfajta ebből a szempontból. A kérdő mondatok modális alapértéke episztemikus jellegű, de episztemikus kérdés az is, hogy mit tart a beszélő többé-kevésbé igaznak, hogy mit hisz, mit tart valószínűnek. Az episztemikus modalitásnak igen változatosak a nyelvi kifejezőeszközei is. Episztemikus modalitást fejezhet ki a *kell* ige, a *-hat/-het* képző, egyértelműen episztemikusak a *valószínűleg*, *biztosan*, *feltehetőleg*, *nyilvánvalóan* módosító határozók, az *úgy hiszem*,..., *gondolom*, *úgy tudom* módosító mondatrészletek és a *talán*, *bizonyára*, *esetleg* módosító szók. De episztemikus modalitást fejeznek ki a főmondatban álló, a beszélő vélekedését, tudását kifejező *hisz*, *vél*, *gondol* predikátumok is.

Előírások, szabályok, törvények kötelezhetnek bennünket valamire, vagy megengedhetnek valamit. A 'kötelező' és a 'megengedett' logikájával foglalkozik a deontikus logika. A következő mondatokban tehát deontikus modalitást találunk:

- (35)(a) Lakott területen mehetsz 60-nal.
 (b) Be kell csatolnod a biztonsági övet.

A KRESZ előírásai szerint lakott területen a megengedett sebesség nem lehet 60 km/ó-nál több. S ugyancsak a KRESZ írja elő, hogy vezetés közben be kell csatolni a biztonsági övet. A (35)(a) mondat tehát deontikus lehetőséget, a (35)(b) mondat pedig deontikus szükségszerűséget fejez ki. A deontikus lehetőség a 'szabad,' a deontikus szükségszerűség a 'kötelező' fogalmaival jellemezhető. Ha a 'kötelező'-t *O*-val (*obligatio*), a 'szabad'-ot *P*-vel (*permissio*) jelöljük, akkor a (32)(a)-(b) deontikus megfelelői így festenek.

- (36)(a) $Op = \sim P \sim p$
 (b) $Pp = \sim O \sim p$

Más szóval, *p* kötelező, ha nem megengedett, hogy nem *p* és *p* megengedett (szabad), ha nem kötelező, hogy nem *p*. A (33) formulának azonban nincs deontikus megfelelője, vagyis a (37) implikáció általában nem érvényes.

- (37) $Op \not\rightarrow p$

Tehát abból, hogy valami kötelező, még nem következik, hogy ez a valami fenn is áll.

A deontikus modalitásnál éppúgy szükségszerűről és lehetségesről beszélünk, mint az episztemikus modalitásnál, a különbség abból adódik, hogy a két modalitás-típusnál e fogalmak alapja más. Láttuk, hogy az episztemikus modalitásnál arra, hogy mi szükségszerű és mi lehetséges, ismereteink alapján következtetünk. A deontikus modalitásnál ezzel szemben a modalitás alapját az előírások, szabályok, törvények képezik. A releváns ismeretek halmazát nevezhetjük episztemikus beszédhátternek, a releváns szabályokat pedig deontikus beszédhátternek. A 'szükségszerű'-t és a 'lehetséges'-t most már a következőképpen határozhatjuk meg. *p* szükségszerű, ha következik a beszédhátterből; *p* lehetséges, ha összeegyeztethető a beszédhátterrel. Ami változik, az a beszédhátter, a 'szükségszerű' és a 'lehetséges' fogalmai változatlanok. Ezt a lépést az is indokolja, hogy a parancs, a felmentés, az engedélyadás és a tiltás beszédtek, amelyek a nyelv pragmatikai síkjához tartoznak. A deontikus modalitást ugyan tipikusan ilyen beszédtek végrehajtásához használjuk, de ez nem szükségszerű. A (38)(a)-(b) mondatok is deontikus modalitást fejeznek ki, de kontrafaktuális jelentésük miatt aligha használhatók fel az engedélyadás illetve a parancs beszédtekének végrehajtásához. Vö.

(38)(a) Itt kellett volna parkolnod.

(b) Itt parkolhattál volna.

Adott beszédhelyzetben (38)(a)-(b) legfeljebb szemrehányásként lenne értelmezhető.

A deontikus modalitás nyelvészeti jelentősége mindenekelőtt a deontikus beszédtek fontosságából adódik. Mindennapi életünkben az előírásoknál, szabályoknál fontosabb szerepet játszanak a fölé-alárendeltségi viszonyból következő deontikus beszédhátterek: a szülő, a tanár, a főnök deontikus beszédhátteret hoz létre. Ilyen deontikus beszédhátterre vonatkoztatva értelmezendők a következő mondatok.

(39)(a) Meg kell enned a levest.

(b) Nem kell megenned a levest.

(c) Meg szabad enned a levest.

(d) Nem szabad megenned a levest.

A (39)(a) mondat beszédtek jelentése 'parancs,' a (39)(b)-é 'felmentés,' a (39)(c)-é 'engedélyadás,' a (39)(d)-é pedig 'tiltás.'

A deontikus modalitásnak is megvannak a nyelvi kifejezőeszközei, ha azok nem is olyan gazdagok, mint az episztemikus modalitáséi. Deontikus modalitást fejezhet ki a *kell* ige, a *-hat/-het* képző, a *kötelező*, *megengedett*, *szabad*, *mentes*, *tilos*. A *kell* és a *-hat/-het* deontikus használata gyakran élesen elválik az episztemikus használatától. Például

(40)(a) Pisti beteg lehet.

(b) Pisti otthon maradhat.

(40)(a)-nak csak episztemikus, (40)(b)-nek pedig csak deontikus olvasata van.

Az episztemikus és deontikus modalitáson kívül van természetesen még más nyelvészeti releváns modalitás is. A *-hat/-het* képzőnek és a *kell*/igének például van ún. buletikus, circumstantiális és diszpozicionális használata is. A buletikus modalitásnál a beszédhátteret, melynek alapján a 'szükségszerű' és a 'lehetséges' meghatározható, a beszélő kívánságai alkotják, a circumstanciális modalitásnál a külső körülmények, adottságok, végül a diszpozicionális modalitásnál a beszélő diszpozíciói, hajlamai, készségei. Ezeknek egymástól való nyelvészeti elhatárolása fontos feladat, mivel csak így módon bizonyítható, hogy nyelvészeti szempontból is fontos disztinkciónak van szó.

Az eddig bemutatott modalitás-fogalmak mind az objektív modalitásra vonatkoznak, hiszen a logikát csak a kijelentések érdeklik, mivel csak kijelentésnek lehet igazságértéke. Márpedig a természetes nyelvekben a szubjektív modalitás az objektív modalitásénál sokkal fontosabb szerepet játszik. Így a logikából ismert modalitás-fogalmak csak korlátozottan használhatók fel a természetes nyelvi modalitás vizsgálatánál.

Az természetesen még magyarázatra szorul, hogy az episztemikus, deontikus, circumstanciális, buletikus, diszpozicionális modalitás milyen értelemben tartozik a (22)-ben adott modalitás-meghatározás alá, vagyis mennyiben fejezik ki ezek a modalitás-fajták a világ egy lehetséges állapotát. Általában azt mondhatjuk, hogy a világ egy lehetséges állapotát azok a világok képviselik, amelyekben a beszélő következtetései helyesek (episztemikus modalitás), vagy amelyekben a szabályok, normák stb. követelményei teljesülnek (deontikus modalitás), vagy amelyek eleget tesznek a beszélő kívánságainak (buletikus modalitás), diszpozícióinak (diszpozicionális modalitás), vagy amelyekben a tényállások olyanok, amelyek megfelelnek a külső körülmények, adottságok követelményének (circumstanciális modalitás). Ez az értelmezés független attól, hogy szubjektív vagy objektív modalitással van-e dolgunk.

4. Befejezés

A nyelvészeti modalitás-fogalmat megfelelő korlátok közé szoríthatjuk, ha a modalitást mint a tények világától (az aktuális világtól) különböző világállapotot (lehetséges világot) tükröző kategóriát fogjuk fel. Így módon tehető pontosabbá az, amit hagyományosan a beszélőnek mondanivalójához való értelmi, érzelmi vagy akarati viszonyulásaként értelmeztek. Tulajdonképpen az ilyen viszonyulás egy kijelentést tartalmat minősít úgy, hogy segítségével egyértelművé válik, hogy az aktuális világban nem létező tényállásról van szó. Ez a tényállás tehát egy új világot határoz meg (azt a világot, amelyben fennáll). Ezt neveztük a világ egy lehetséges állapotának, de most azt is mondhatjuk, hogy minden modalitás egy lehetséges világot határoz meg (vagy a lehetséges világok egy halmazát). Ez a meghatározás, mint láttuk, fedti a nyelvészeti hagyományban a modalitáshoz tartozónak tekintett legtöbb jelenséget (lényegében ezek közül csak a faktív predikátumokat zárja ki), de magában foglalja a logikából ismert modalitás-fogalmakat is. Amit a nyelvészetben objektív modalitásnak nevezünk, az lényegében megegyezik a logikában a modalitás körébe tartozó problémák körével (az ún. kijelentés-attitűdök tulajdonképpen a *hogy*-os mellékmondatok főmondataiban szereplő episztemikus igékkel azonosak). A szubjektív modalitás vizsgálata nem a logika feladata. Nincs azonban ellentét a logikai és a nyelvészeti modalitás-fogalom között. A szubjektív és objektív modalitás ugyanannak a modalitásnak két különböző ábrázolásmódja. A nyelvészet számára is fontos az ábrázolásmód különbözősége, de az ábrázolásmód alapján nem rekeszti ki vizsgálódásai köréből az egyik vagy a másik modalitás-típust. A logikát itt az igazságfeltételeken alapuló szemantika korlátozza, a nyelvtudomány ilyen korlátokat nem ismer.

Legfontosabb irodalom

- Bally, Ch. (1950), *Linguistique générale et linguistique française*. A. Francke S. A., Bern
- Bally, Ch. (1942), *Syntaxe de la modalité explicite*. Cahiers F. de Saussure 2: 3–13
- Hilpinen, R. /ed./ (1971), *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. D. Reidel, Dordrecht
- Hintikka, J. (1962), *Knowledge and Belief*. Cornell University Press, Ithaca
- Hughes, G.E.–M.J. Cresswell (1968), *An Introduction to Modal Logic*. Methuen, London
- Kiefer, F. (1981), What is possible in Hungarian? *Acta Linguistica Hung.* 31(1–4): 147–185
- Kiefer, F. (1985), A *-hat/-het* képző jelentéséhez. *Az episztemikus -hat/-het*. *ÁNYT*: 131–153
- Kiefer, F. (1987), Charles Bally modalitásfogalma mai szemmel. *Tertium non datur* 4: 29–45
- Kratzer, A. (1978), *Semantik der Rede. Kontexttheorie — Modalwörter — Konditionalsätze*. Scriptor, Kronberg
- Lang, E. (1982), *Einstellungsausdrücke und ausgedrückte Einstellungen*. *Studia Grammatika* XII: 305–341
- Meibauer, J. /ed./, (1987), *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*. Niemeyer, Tübingen.
- Molnár, I. (1968), *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. *Nyelvtud. Ert.* 60
- Palmer, F.R. (1979). *Modality and the English Modals*. Longman, London
- Palmer, F.R. (1986), *Mood and Modality*. Cambridge University Press, Cambridge
- Perkins, M.R. (1983), *Modal Expressions in English*. Frances Pinter, London
- Ruzsa, I. (1984), *Klasszikus modális és intenzionális logika*. Akadémiai kiadó, Budapest.

Örömmel értesítjük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete kiadványsorozataiban ezentúl folyamatosan megjelenteti munkatársainak legfrissebb tudományos eredményeit.

A kötetek nemcsak a nyelvtudománnyal hivatásszerűen foglalkozók számára hasznosak, hanem kiadványaink tanárok, egyetemi hallgatók és a művelt nagyközönség érdeklődésére is számot tarthatnak.

A Nyelvtudományi Intézet a következő három sorozatot indította:

A sorozat

LINGUISTICA – Series A – STUDIA ET DISSERTATIONES,
új kutatási eredmények, konferenciák előadásai,

B sorozat

LINGUISTICA - Series B - DOCUMENTA,
nyelvi dokumentumok, szöveggyűjtemények, adattárak, további kutatások
alapjául szolgáló források,

C sorozat

LINGUISTICA - Series C - RELATIONES,
a nyelvtudomány neves művelőinek a Nyelvtudományi Intézetben meghívott
előadóként tartott előadásainak szövege.

Már megjelentek és megrendelhetőek a következő kiadványok:

A sorozat

LINGUISTICA - Series A - STUDIA ET DISSERTATIONES:

1. kötet:

BESZÉLT NYELVI TANULMÁNYOK

szerkesztette: Kontra Miklós
1988., 180 oldal, 70 Ft.

2. kötet:

BESZÉDÉSZLELÉS

Gósy Mária
1989., 261 oldal, 95 Ft.

3. kötet:

ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK – Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5-6-án rendezett élőnyelvi konferencia előadásai

szerkesztette: Balogh Lajos–Kontra Miklós
1990., 228 oldal, 180 Ft.

4. kötet:

SZÁMÍTÓGÉP ÉS LEXIKOGRÁFIA

Pajzs Júlia
1990., 83 oldal, 95 Ft.

5. kötet:

**FEJEZETEK A SOUTH BEND-I MAGYAR
NYELVHASZNÁLATBÓL**

Kontra Miklós

1990., 188 oldal, 200 Ft.

6. kötet:

NYELVTAN - KOMMUNIKÁCIÓ - IRODALOM

TIZENÉVESEKNEK – Alternatív képességfejlesztő program az általános iskolák felső tagozata számára – programleírás

Bánréti Zoltán

1990., 99 oldal, 95 Ft.

C Sorozat:

LINGUISTICA - Series C - RELATIONES,

1. kötet:

MODALITÁS

Kiefer Ferenc

1990., 16 oldal, 25 Ft.

2. kötet:

**SPOKEN LANGUAGE – A MAJOR CHALLENGE TO
LINGUISTIC THEORY AND METHODOLOGY**

Wolfgang U. Dressler

1990., 19 oldal, 30 Ft.

3. kötet:

**GONDOLATALAKZATOK, SZÖVEGSZERKEZET,
GONDOLKODÁSI FORMÁK**

Fónagy Iván

1990., 44 oldal, 55 Ft.

A fenti kiadványokon kívül a Nyelvtudományi Intézet gondozásában készült el a *Régi magyar kódexek 10. száma*:

SZENT MARGIT ÉLETE 1510 – A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata – bevezetéssel és jegyzetekkel

1990., 512 oldal, 336 Ft.

A felsorolt a művek a következő címen rendelhetők meg:

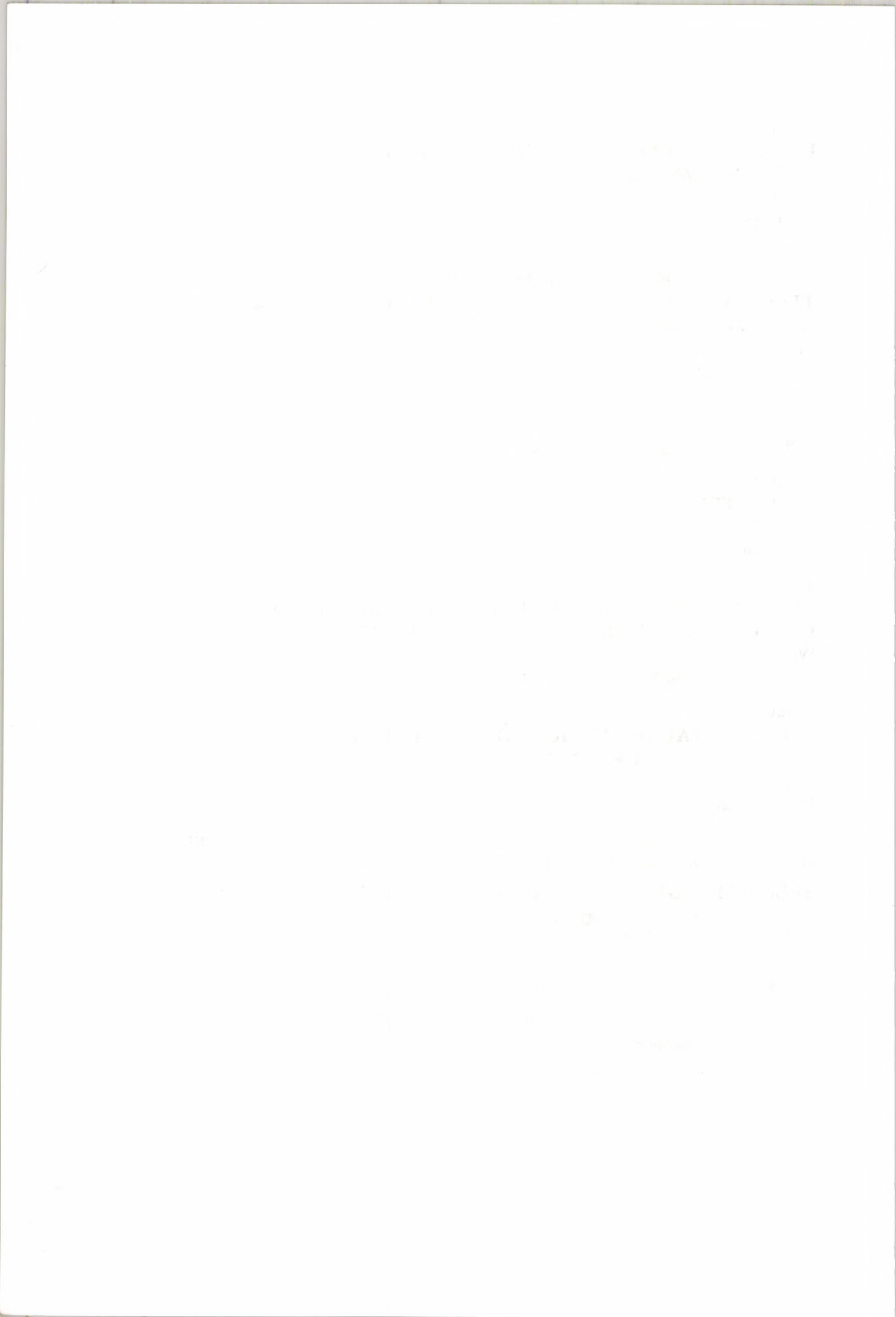
MTA Nyelvtudományi Intézete – Kiadói Csoport

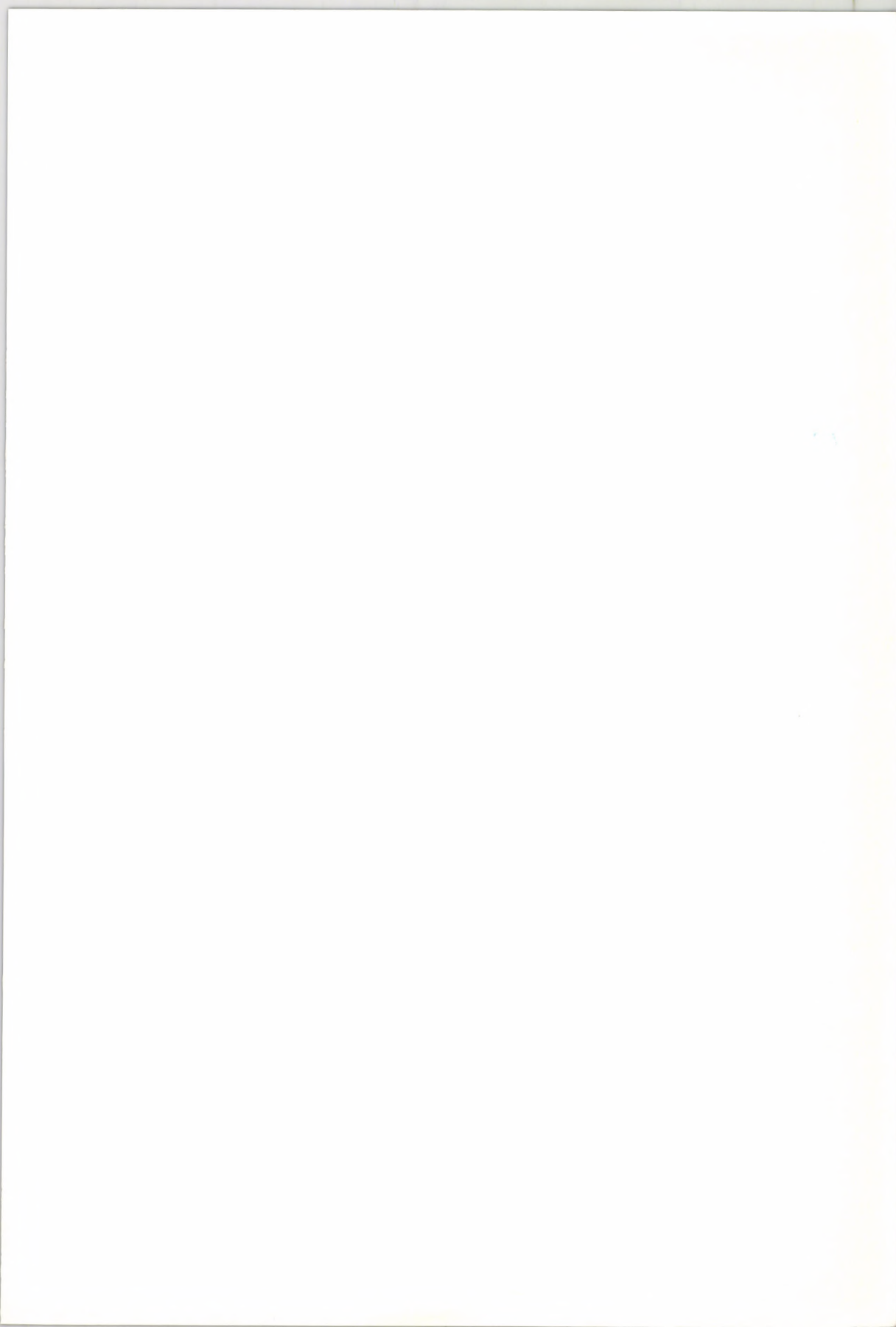
Budapest I. ker.

Szentháromság utca 2.

Pf.: 19.

1250





1001-98